

L. NAGY ZSUZSA

A fasizmus – ahogyan a magyar liberális ellenzék látta

A fasizmus sokrétű problémáinak elemzéséhez, a hazai liberális ellenzék politikai karakterének megvilágításához sajátos adalékot ad az az anyag, amely a liberális sajtóból, a liberális ellenzék exponenseinek megnyilatkozásaiból tárul eléink. Ezt a csoportot s a mögötte álló társadalmi rétegek nagy részét a fasizmus létében fenyegette, politikai tradícióitól, ideáljaitól idegenek voltak annak módszerei. Így különösen érdekes és tanulságos megnézni, hogy a kortársak e része mit látott meg a fasizmusból, hogyan ítélte meg azt. Az általuk kialakított kép és történetírásunk eredményeinek összevetése annyira kézenfekvő, hogy erre csak elvétve térek ki, annál inkább, mert a korszakkal foglalkozók számára az anyag önmagáért is beszél. Nem egyszer mégis meglepődve kell megállnunk felismeréseik helyességét, a jelenségek mögötti lényegretörést tapasztalva, míg máskor beleütközünk azokba a korlátokba, amelyeket a liberális ellenzék politikai koncepciójának egésze állított az események helyes értékelése, főként pedig a konklúziók levonásának útjába.

Az újságcikkek és beszédek, melyekből a liberális ellenzék felfogását megközelíteni igyekszem, a napi politikai harc termékei s annak minden következményét magukon viselik. Arra törekedtem, hogy az igen kiterjedt anyagból a jellemzőt, az általánosat emeljem ki, nem mellőzve azonban, legalábbis, ahol ez megragadható volt, az általánostól eltérő megnyilatkozásokat. A kép, amely felfogásukról kibontakozik, csak megközelítő lehet, sok más ok mellett, a forrásanyag jellege miatt is.

Az itt tárgyalandó anyag azt igyekszik bemutatni, hogyan ítelték meg Mussolini rendszerét, a német nácizmust, hogyan viszonyították egymáshoz a két rendszert.

1.

Az olasz fasizmus hatalomra kerülését, programját a liberális ellenzék még szinte kizárólag a hazai forradalmak és az ellenforradalom, a fehérterror élménye alapján közelítette meg, úgy kezelte, mint egyikét ama válságjelenségeknek, amelyek az első világháborút kísérték, általános érvényű és nagyobb hatású eseménynek nem tekintette.

A válságot a liberálisok nemcsak a gazdasági életben, a politikai viszonyokban, de a közgondolkodásban is kifejezésre jutni látták. Felfogásuk szerint a válság szélessége és mélysége volt az oka és táptalaja a különböző tendenciájú radikális mozgalmak megjelenésének és kibontakozásának, s egyben annak is, hogy a megoldást az egyes országok szélsőséges módszerekben, a bal- és jobboldali radikalizmus útján keresték. A forradalmakat s a szovjet rendszert egyfelől, az olasz fasizmus és a magyar szélsőjobboldal megjelenését másfelől egyaránt vál-

ságtermékként s megoldási kísérletként fogták fel. Mivel mindkét esetben radikális tömegmozgalmakról volt szó, amelyek — bár gyökeresen különböző jelleggel és tartalommal — a fennálló polgári, tőkés rend megbolygatását célozták, a liberálisok mind a forradalmat, mind a fasizmust elutasították, sőt, ebből kiindulva s ezen az alapon, azonosították is. Ennek következtében azután tagadták azt is, hogy bármelyikük képes lenne az egyes országok tényleges problémáit megoldani.¹ Elvi álláspontjuk és a hazai eseményekből levont tanulság alapján azt vallják: „Végeredményben ezek a forradalmak és fasiszta erőlködések az ország bajain nem változtatnak semmit . . .”²

Az azonosítás és elutasítás e formája a liberálisok elméleti rendszerének sarkpontja. Jelentőségére már most fel kell figyelniünk, bár következményeit kiszélesedve csak a későbbiekben látjuk majd, Hitler hatalomrajutása idején. Állásfoglalásukat azonban nemcsak az olasz fejleményekben, vagy Hitler megítélésében, de minden hazai és nemzetközi eseménnyel összefüggésben ez, a bal- és jobboldali radikalizmust hamisan azonosító, s a diktatúra fogalmát sajátosan kezelő felfogás határozza meg.³

Mindez nem gátolta a liberálisokat abban, hogy keressék az olasz fasizmus tényleges funkcióját, szerepét az olasz belpolitikában. Ennek során megállapítják, hogy a kormány a fasizmus segítségével törte le a baloldalt, s a fasizmus feladata éppen az volt, hogy elhárítsa a kommunizmus oldaláról fenyegető veszélyt.⁴

Az a mód, ahogyan Mussolini hatalomra kerülésének körülményeit, az új rendszer programját kommentálták, előtérbe állítva a rend, kenyér, munka propagatív jelszavait, nemcsak a polgári rend helyreállítása iránti óhajukat és helyeslésüket fejezte ki, hanem eszköz is volt számukra a hazai politikai harcokban.⁵ Mussolini jelszavait igyekeztek szembeállítani a különítményes fajvédőkkel és ugyanakkor — sajátos logikával — Bethlentől azt követelték, hogy az olasz fasizmus programját követve, maga is teremtsen belső rendet, ami liberális értelmezés szerint a szélsőjobboldal letörését jelentette.⁶

1924-ig lényegében véve csupán ennyiben foglalkoznak az olasz fasizmussal. A világháború teremtette viszonyokat, a kormányhatalom általános meggyengülését és tehetetlenségét a baloldallal szemben kielégítő magyarázatnak találják a fasizmus létére és hatalomra kerülésére. 1924-ben azonban — rövid időre — megélnék az olasz események iránti liberális érdeklődés és megkezdődik a rendszer bírálata is. Giacomo Matteotti olasz szocialista képviselő elrablása és meggyilkolása, az ezt elítélő nemzetközi felháborodás, majd a fasiszta rendszer megszilárdítására és kiterjesztésére hozott intézkedések zavarba ejtik a hazai liberális ellenzéket, amely korábban nem mutatott érdeklődést a politikai üldözések, a terror jelenségei iránt. Zavarukat, tiltakozásukat aggodalom táplálja

¹ Az Újság, 1922. nov. 1. Az olasz tükörcép. Az Est, 1922. nov. 1. Az olasz eszima.

² Az Újság, 1922. nov. 1. Az olasz tükörcép. — A fajvédőket „magyar fascistáknak” nevezik, akik Bethlen kormányszerűsége előtt már behozták, hogy a politikai életgyakorolt befolyásuk csak rontott az ország helyzetén.

³ Részletesebben s a hazai élménybázissal összefüggésben ld.: *L. Nagy Zsuzsa: A liberális ellenzéki pártok és az 1918—1919-es forradalmak hatása. Századok, 1969. 2—3. sz.*

⁴ Ez a szempont elsősorban a 30-as években kerül előtérbe, mint erre még visszatérek. Ld. *Balla Antal: A magyar országgyűlés története. Bpest. é. n. 414. l. — Újság, 1932. aug. 17. Állarc nélkül.*

⁵ Az Est, 1922. nov. 3. Meg kell tanulni. Uo. nov. 9. A rejtelmes Szfínx. Uo. nov. 12. Az olasz és magyar fascizmus.

⁶ Az Est, 1922. nov. 7. A magyar fascisták a kormány hatalmát akarják aláásni. Uo. nov. 9. A rejtelmes Szfínx. Az Újság, 1922. nov. 14. Szétrebbentek a magyar fascisták.

azért, mert 1924—25 fordulóján a liberális ellenzék s a vele szövetségben levő Szociáldemokrata Párt nehéz hónapokat él át, s attól tart, Bethlen hasonló módszereket alkalmaz majd velük szemben, mint Mussolini a maga ellenzékével.⁷

Matteotti meggyilkolásáért felelőssé teszik Mussolinit, leszögezik, hogy a gyilkosság súlyos csorbát ejtett Olaszország nemzeti becsületén s a leghatározottabban követelnek megtorlást. A Matteotti-ügyben megérzik az olasz fasizmuson belüli csoportok összeütközését, az eseményeket nyomonkövető kommentárjaik ellentmondásossága érzékletessé teszi Mussolini kezdetben bizonytalan állásfoglalását, a következményektől való aggodalmát, de ezen túl, azt a liberális véleményt vagy reményt is, amely Mussolinit és az egyértelműen agresszív fasiszta csoportokat elkülöníti egymástól. Mussolini hibáját elsősorban ott keresik, hogy a terrorista elemektől nem tisztította meg mozgalmát.⁸ Ugyanakkor Matteotti meggyilkolását rokonítják Somogyi és Bacsó meggyilkolásával s Mussolininek a bűnösök felderítésére és megbüntetésére tett nyilatkozataira támaszkodva Bethlent támadják, amiért itthon még nem vont a felelősségre a tetteket.⁹

Az események végül ahhoz a helyes konklúzióhoz vezetik el a liberálisokat, hogy a Matteotti-válság kibontakozása fordulópontra az olasz fasizmus történetében: az egész rendszer jobbratolódásának kezdete. 1924-ben azonban még nem tekintik megállíthatatlannak e folyamatot. Az olasz parlamenti ellenzék aventinusi kivonulását meleg rokonszenvvel, mint a jobbratolódás elleni tiltakozást üdvözlik és nagy reményeket fűznek sikeréhez. Lehetetlennek tartják ugyanis egy ország kormányzását parlamenti ellenzék nélkül, s ezért bizonyosra veszik Mussolini helyzetének megrendülését, valamint azt, hogy kénytelen lesz engedelményeket tenni az ellenzéknek.¹⁰ Ez az irreális optimizmus a polgári parlamentarizmushoz fűződő illúziókból táplálkozott, amelyet a realitások nem támasztottak alá. Amikor kiderült, hogy optimizmusuk alaptalan, hogy a parlament önmagában véve nem hatékony eszköz a rendszer ellen, a kiábrándulásukból fakadó elégedetlen kritika Mussolini ellen irányult esupán, magának a parlamentarizmusnak a problematikája nem merült fel. Az olasz rendszer elleni határozottabb bíráló kibonakozása fontos volt ugyan, de mégsem elegendő.

Mindenesetre a 20-as évek közepétől már elvitatják Mussolini rendszerétől azokat az eredményeket, amelyeket korábban neki tulajdonítottak. Ekkor azt emelik ki, hogy az olasz gazdasági élet, az ország pozíciójának javulása semmiféle vonatkozásban nem kapcsolható a fasizmushoz, nem a rendszer érdeme. Hiszen minden kormánnyal szemben elemi követelmény országa gyarapítása, fejlesztése s ugyanakkor bizonyos gazdasági előrehaladás, modernizálás szükségszerűen következik a fejlődés menetéből is.¹¹

Míg a 20-as évek elején, főként taktikai szempontból, gyakran emlegették, hogy bizonyos vonatkozásban tanulni lehet az olasz kormánytól, a 20-as évek második felében már azt hangsúlyozzák, hogy az olasz fasizmus

⁷ Az Újság, 1925. jan. 14. Új választásokra sorakozik az ellenzék. — Vázsonyi Vilmos válogatott beszédei és írásai. Bpest. 1927. II. köt. 467. l. Mussolini c. cikk.

⁸ Az Újság, 1924. jún. 18. Az olasz tragédia.

⁹ Parlamenti Napló. 1922—1927. XXV. köt. 229. l. Rupert Rezső felszólalása 1924. jún. 28.

¹⁰ Az Újság, 1924. jún. 19. Az olasz kormány jobbfelé tolódott. Uo. nov. 22. Csődbejutott az olasz parlament. — Ezzel egyidejűleg szaporodik tiltakozások az Európa-szerte erősödő szélsőséges jelenségek ellen s ezekkel kapcsolatban szintén azt hangoztatják: „meg fog bukni a túlzásnak, a diktatórikus jelenségeknek ez az irányzata”. Az Újság, 1924. okt. 22. Vázsonyi a politikai diktatúra ellen.

¹¹ Újság, 1927. nov. 8. Az olasz tanulmányút.

kizárólagosan olasz, történetileg egyszeri jelenség: sem megismételni, sem más országba átültetni nem lehet, sőt, rendkívüli hiba volna minden ilyen irányú kísérlet.¹²

Mussolini rendszerét ekkor már diktatúrának tekintik, amely nem nyújt megoldást a demokrácia és a parlamentarizmus háború utáni válságára s épp ezért sehol sem kívánatos.¹³ Rupert Rezső továbbmenve azt fejti ki, hogy az olasz fasizmus uralmát csak fegyveres erőszak biztosítja, az olasz nép pedig csak alkalomra vár, hogy fegyverrel forduljon szembe vele. Az olasz rendszer „semmi esetre sem jobb, semmi esetre sem erkölcsösebb — mondotta — mint volt az orosz bolsevizmus első korszakában, mert az orosz bolsevizmus ma civilizációt jelent ahhoz az állapothoz képest, amelyben ma ez a nemzet van”.¹⁴

Ennek az összevetésnek, bírálatnak az az alapja, hogy a liberális ellenzék számára a szovjet rendszer, a proletárdiktatúra teljesen idegen, ellenséges rendszer volt, fogalomkörükben a politikai viszonyok mélypontját jelentette. Ezen az alapon, szovjetellenességük figyelembevételével viszont nem volt szótárukban súlyosabb elmarasztalás egy rendszerrel szemben, mintha azt a szovjet diktatúrával azonosították, vagy még annál is rosszabbnak tartották. Rupert felfogása azonban nem tekinthető általános érvényűnek a liberális ellenzék egészére abban a vonatkozásban, hogy az olasz és szovjet rendszert azonosították volna. Általánossá majd csak a német náciizmus és a szovjet rendszer egyenlősítése lesz náluk.

A Matteotti-válság egészében véve megerősítette, felélénkítette a liberális ellenzék kritikus állásfoglalását az olasz fasizmussal szemben s várható volt ennek teljes kibontakozása. A gazdasági világválság és következményei, a német események azonban megakasztották ezt a folyamatot. A liberálisok figyelme elsősorban Németországra koncentrálódott, e mögött Olaszország háttérbe szorult, sőt megítélése, a német események fényénél, meg is változott. Amennyiben foglalkoznak még Mussolini rendszerével, az már a náciizmussal való összehasonulás keretében történik, ez pedig objektíve is korlátozta kritikai alapállásukat, amely egyébként sem volt szilárd és problémáktól mentes.

2.

Míg az olasz fasizmust „helyi” jelenségnek tekintette a liberális ellenzék, addig a német nemzeti szocializmust európai, sőt, világméretű problémaként kezelte, olyan horderejű kérdésnek, amilyennek az olasz fasizmust sohasem látta. Ezért összehasonlíthatatlanul többet foglalkozott vele s részletesebben vizsgálta, szinte napról-napra nyomon követte helyzetének alakulását. Bár már a 20-as években felfigyelt e mozgalom létrejöttére és veszélyeire,¹⁵ valójában mégis csak a

¹² Uo.

¹³ Parlamenti Napló, 1922—1927. XLII. köt. 108. l. Nagy Vince szavai 1926. ápr. 28-án. Újság, 1928. máj. 22. Rassay Károly és Sándor Pál az Erzsébetvárosi Kör va soráján. Uo. jún. 7. Az olasz barátság. Utóbbi cikk még a magyar revízió szempontjából is hibának tartja „a hamar halandó diktátorokkal” való szövetséget.

¹⁴ Parlamenti Napló, 1922—1927. XXXVII. köt. 222. l. Hasonlóan nyilatkozik Malasits Géza, uo. 213—214. l.

¹⁵ Cikkeik, beszédek idézése helyett talán jobban illusztrálja ezt Milotay István, aki velük szemben a front másik oldalán állt: „Az a sajtó, amely Magyarországon a zsidó világszolidaritás helyi képviselője, a Hitler-puccs megghiusulását olyan diadalordítással és olyan kárörömmel üdvözölte, amely mindennél ékebben beszél róla, mit érzett meg a müncheni események mögött.” Magyarország, 1923. nov. 18. A német antiszemitizmus.

gazdasági világválsággal összefüggésben, a Brüning-kormány megingása következtében tekintette kulcskérdésnek.

Mussolini hatalomra kerülésének forrását 1922-ben a világháború teremtette gazdasági és politikai helyzetben keresték, az akkori válsággal hozták összefüggésbe. Ezt teszik Hitler esetében is, fokozottabb mértékben s alaposabban kutatva a válság sokrétű következményét. A gazdasági világválsággal magyarázzák, hogy Németországban a bal- és jobboldal között mindinkább éleződik a harc, s a válság előidézte helyzetben találják meg az okát annak, hogy a náciuk egyre inkább előtérbe nyomulhatnak. 1930-ban még úgy vélik, hogy ha a német gazdasági élet ismét és hamarosan normalizálódik, akkor „Hitleréknek bealkonyul”.¹⁶ A válság azonban tovább tart, sőt, mélyül, ami számos ok miatt aggályokat növeli. Főként azért tekintik a korábnál sokkal súlyosabbnak a helyzetet, mert megítélésük szerint megváltoztak, még hozzá alapvetően, a harc feltételei: a baloldal mögött Moszkva, a megszilárdult szovjet rendszer áll, amelyet a válság nem érintett,¹⁷ a náciukat pedig a német nagytőke támogatja. Éppen ezért „a polgári világ szemszögéből” nézve a két erő harcát és törekvéseit különösen veszélyesnek ítélték.¹⁸ Mivel a németországi fejlemények világméretű veszélyeket hordanak magukban, s mert gyökereik gazdasági természetű, azt követelik, hogy Európa, s a közvetlenül fenyegetett Franciaország adjon olyan gazdasági támogatást Németországnak, amely a helyzet javításával megszüntetné a politikai válságot, kihúzná a talajt a kommunisták s a náciuk alól.¹⁹

A liberálisok két tényezőt emeltek ki a náciuk erőforrásaként, s mindkettőt a válsággal hozták kapcsolatba. Egyrészt azt, hogy a kritikus helyzetben „a nagykapitalisták pénze és befolyása”, „az iparmágnások” Hitler mögé sorakoztak fel.²⁰ Másrészt azt, hogy a válság, a kormányon levők tehetetlensége megnövelte a munkanélküliséget és az elégedetlenséget, így a náciuk propagandája jelentős tömegbázist kapott. Ebben látják az okát, hogy a náci párt „egyre inkább a reménytelen egzisztenciák és a politikai desperádók táborá lett”.²¹ Az elégedetlenséget s a fentebb jellemzett tömeget a német uralkodó osztályok a saját érdekében igyekeznek felhasználni, s a náci mozgalom ennek kifejeződése: „A munkanélküliség és a nyomor jegyében fanatizált tömegeket az imperializmus és a nehézipar állítja most szolgálatába, abban a naív hiszemben, hogy az ilyen érdek-közösség heteknél vagy legfeljebb hónapoknál tovább tarthat.”²² A liberálisok nem hitték, hogy a mozgalom s az egész politika tartós lehet, gyors kudarcát remélték.

A náciuk előretöréséért és győzelméért azonban nemcsak a válságot, a finánciókét, hanem attól elkülönítve, a német politikai vezetőket és módszereiket is felelőssé tették. Velük kapcsolatos bírálatuk szoros összefonódott azzal, hogy a németországi eseményeket egész Európára sorsdöntőeknek fogták fel. Hibáztatták Brüninget 1931-ben, hogy tárgyalt Hitlerrel, s ezzel maga is növelte presztizsét, mert politikai tényezőként kezelte. Ez meglepetés volt szá-

¹⁶ Újság, 1930. szept. 16. A német választások és A magyar politikai és gazdasági élet véleménye a német választásokról c. cikkek. A magyar vonatkozásban szükséges tanulságok levonására az utóbbi cikk tér ki.

¹⁷ Újság, 1931. aug. 11. Gyorssegély. Uo. 1932. aug. 9. Ököljog. Esti Kurír, 1931. aug. 11. A téboly szövetsége.

¹⁸ Újság, 1932. júl. 22. A német szfinszk.

¹⁹ Újság, 1931. aug. 11. Gyorssegély.

²⁰ Újság, 1932. júl. 22. A német szfinszk. Uo. aug. 2. A megoldatlan talány. Uo. aug. 9. Ököljog.

²¹ Újság, 1932. aug. 2. Nem hozta Hitlerék megerősödését a német választások eredménye.

²² Újság, 1933. febr. 2. Hitlerék fáradt bemutatkozása.

mukra, amely megingatta a német kormányzatba vetett bizalmukat. Most már csak a német „nemzet életösztönének elemi bölcsességében” bízhatnak, írják. „És gonosz meglepetés lenne, ha a meglepetések folytatódnának.”²³ A német fejlemények láttán szorongva állapítják meg, hogy a német kormány ingatag, a belpolitikai anarchia nem csökken, s hogy Berlinben mindössze 25 szavazaton múlhat a világ sorsa. De nemcsak ezen háborodnak fel, hanem azon is, hogy a magyar politikai közélet nem mutat olyan érdeklődést, aggodalmat a német események iránt, mint amelyet annak súlya megkövetel.²⁴

A kibontakozó események feltartóztatása érdekében nemcsak gazdasági beavatkozást, hanem meg nem határozott, pontosan nem körvonalazott módon politikai természetű akciót is követelnek a világtól, azt, hogy „a polgári gondolat hivatott vezére” itthon és külföldön egyaránt álljanak sorompóba Hitler megállítása érdekében. Ezt két ok miatt is szükségesnek tartják: egyrészt azért, mert Hitler mind közelebb érzi magát a hatalomhoz és emiatt egyre fenyegetőbbén lép fel, másrészt azért, mert a „hitlerizmus mérges baktériumai” szinte minden európai országban kisebb-nagyobb fertőzést idéztek már elő, s így maga a náci mozgalom is veszélyesebbé vált.²⁵ „Kicsodánk nekünk Hitler Adolf”? — teszik fel a szónoki kérdést, hogy megadhassák a drámai választ: „... hajdanán Hannibál nevével a gyermekeket, az övével ijesztgetjük a felnőtteinket” ma. S itt nem üres fenyegetésről, játékos ijesztgetésről van szó: „Hitler elnöksége a »harmadik birodalom« eljövételét, a köztársasági alkotmány és szabadságjogok megsemmisítését és a diktatúrát jelentené befelé és a háborús összecsapásig menő feszültséget jelentené kifelé.”²⁶

Éppen ezért nemcsak Brüninget, Hindenburgot, Papent, hanem mindazokat a politikai szabadságjogokat korlátozó intézkedéseket támadják-bírálják, amelyek a náciak malmára hajtják a vizet. Rendkívül „komor tünetnek” tartják a jövő szempontjából, hogy ezek következtében a német szociáldemokrácia napról-napra erőtlenebbé válik a náci elleni harcban, mind kevésbé használható eszköz velük szemben.²⁷

A liberális sajtó erős kritikával kommentálja a német kormány intézkedéseit, a leghatározottabban kétségbevonva, hogy azok valóban a baloldal, a kommunista mozgalom letörését szolgálják, mint ahogyan azt a hatóságok beállítani igyekeznek. Szerintük fordítva áll a helyzet: tulajdonképpen a hitleristáknak kedveznek, amikor a szociáldemokrácia, a polgári középpártok politikai tevékenységét korlátozzák, vagyis épp azokét a pártokét, amelyek Hindenburgot támogatják Hitlerrel szemben, s akiket ők potenciálisan sem tartanak Hitler bázisának. Gyengítésük tehát Hitler erősítésével egyenlő, s „bizonyos, hogy a jobboldalnak ez a nagy előretörése könnyen meghúzhatja a lélekharangot a német szabadság és köztársaság felett”.²⁸ Nem egy a liberálisok oldalán álló

²³ Újság, 1931. okt. 14. Rovás.

²⁴ A német birodalmi gyűlésnek a Brüning-kormányra vonatkozó szavazásáról van szó. Magyar vonatkozásban az új fővárosi törvénytervezet vitájára utal a cikk, igen hatáson poentirozva a kérdést úgy, hogy Budapestet a házmester-kérdés foglalkoztatja. Újság, 1931. okt. 16. Brüning a tűzvonalban. Uo. okt. 17. Győzött Brüning a birodalmi gyűlésen. Uo. okt. 18. Rovás.

²⁵ Esti Kurír, 1931. dec. 10. Hadüzenet. Újság, 1931. dec. 17. Rovás.

²⁶ Újság, 1932. márc. 13. Vasárnap választ elnököt Németország.

²⁷ Újság, 1932. ápr. 26. A porosz választás. Uo. ápr. 27. Rovás. Esti Kurír, 1932. ápr. 27. Minek örülnek? (Ez a hazai szélsőjobboldal is élesen támadja, amiért a német szociáldemokrácia választási vereségét ünnepli.) Uo. 1932. jún. 4. A bajusz c. cikk viszont azt emeli ki, hogy Meskó pártja éppen olyan krízisbe akarja dönteni Magyarországot, mint Hitleré döntötte Németországot.

²⁸ Újság, 1932. júl. 21. Világtörténelmi események Németországban. Esti Kurír, 1932. júl. 22. Herrenklub.

politikus, közíró már ekkor a weimari köztársaság végnapjait látja s élesen támadja Hindenburgot, mert végeredményben nem tesz mást, mint hatalomra segíti a katonai diktatúrát, Hitlert. Ugyanígy bírálják azokat is, akik bíznak Hindenburgban s tőle remélnék védelmet Hitlerrel szemben.²⁹ Keserűen ostorozták Papent, mert bizonyosnak tartották, hogy a jövőben is Hitler oldalán áll majd.³⁰ A „generálisokat és keletporosz junkereket” viszont azért támadták, mert lemondatták a Brüning-kormányt, s így nem hibát, hanem bűnt követtek el, mert ezzel megnyitották az utat Hitler előtt.³¹ Amikor már a maga teljességében kibontakozott, mit jelentett a nácik uralma, ismét visszatértek a német kormányférfiak felelősségére, még határozottabban felróva nekik, hogy nem akadályozták, hanem elősegítették Hitler hatalomrajutását.³²

Bár a liberális felfogás egésze a fentiekkel jellemezhető, ettől eltérő álláspont is akadt. A kommunista és szovjetellenességéről hírhedt Fábíán Béla nemcsak azért hibáztatta a vezető politikai garnitúrát, mert a nácikkal, hanem azért is, mert a kommunistákkal szemben sem lépett fel az általa kívánatosnak tartott eréllyel.³³

Szintén nem volt általános, hogy bírálják a polgári pártokat, a német szociáldemokráciát: ők általában az események szenvedő szereplői maradtak a liberális kommentálásokban. Éppen ezért érdekes a velük szemben szórványosan megjelenő kritika, s talán még inkább annak tartalma. A német centrum-pártot olyan kérdésekben marasztalják el ugyanis, amelyek a hazai liberális ellenzéknek is gyenge pontjai voltak. A megmerevedett keretekhez, a régi pártpolitikai metódusokhoz való ragaszkodás miatt elégedetlenek, azért, mert a nácikkal szemben sem tudott „párt- és osztályérdekeken” felülemelkedve politizálni „a polgári szabadság és az alkotmány védelmében”. Kisszerű taktikázást, alkudozást folytatott, s végül behódolt a hitleristáknak.³⁴

A liberálisok jó irányban keresték a náci mozgalom sikerének forrását, amikor a gazdasági és politikai válság jelenségeihez és következményeihez mentek vissza, s reálisan ítélték meg a finánctóke szerepét. Határozott állásfoglalásuk azonban elbizonytalanodik, mielőtt a kis- és középpolgárság problémáiról a válság szélesebb hatásáról, e rétegek politikai magatartásáról lenne szó. Helyzetelemzésükből hiányzik annak felismerése és érzékeltetése, hogy a kispolgári tömegek adják a náci mozgalom széles bázisát, hogy a középpolgárság is onnan remél védelmet a baloldallal szemben, s onnan várja gazdasági és politikai ambícióinak megvalósítását; hogy a nácik nacionalista, antiszemita propagandája, amelynek nemzetközi veszélyeire egyébként felhívták a figyelmet, e rétegeknél nem marad hatástalan. A liberálisok megvilágításában úgy látszik, mintha éppen a kis- és középpolgárság egészében véve valamiféle náciellenes szerepet játszana, vagy legalábbis szenvedő alanya s nem aktív részese lenne az eseményeknek.

A náci uralom létrejöttének tényezőit vizsgálva keresték azt is, hogy egy adott ország társadalmi-politikai berendezkedése és hagyományai hogyan befolyásolják a nácikéhoz hasonló szélsőjobboldali, ezen túl, a radikális baloldali

²⁹ Újság, 1932. júl. 2. Weimar végnapjai, *Márai Sándor* cikke.

³⁰ Újság, 1932. aug. 2. A megoldatlan talány.

³¹ Újság, 1932. nov. 18. Papen megy. Uo. nov. 19. Hitler kancellársága előtérben.

³² Újság, 1936. ápr. 17. Adolf és a bicska. *Márai Sándor* cikke.

³³ „Nem mertek élni a hatalommal a kommunistákkal szemben és nem mertek élni a hatalommal Hitlerékkal szemben.” Újság, 1933. ápr. 30. Nyöszörgő demokráciák.

³⁴ Esti Kurír, 1933. júl. 5. Centrum.

mozgalmak helyzetét. Összegezve az első világháború végétől bekövetkezett fejleményeket, arra a következtetésre jutottak, hogy azokban az országokban, ahol a polgári demokráciák nagy múltúak és erősek voltak, ott a válságjelenségek kisebb intenzitással jelentkeztek, a társadalmi konfliktusok a „megalapozottan demokratikus országokban” nem vezettek sem forradalmakra, sem a fasizmus uralmára. Ebből a helytálló megállapításból viszont már az az egyoldalú tanulság következett náluk, hogy csak a polgári demokrácia, a parlamentarizmus lehet helyes kormányzati forma, hogy mind a bal-, mind a jobboldallal szemben ezeknek intézményeit kell erősíteni.³⁵ Ezen és a polgári alkotmányosságon van a hangsúly akkor is, amikor azt állapítják meg, hogy „csak azokban az államokban van parlamentáris élet, ahol alkotmányos királyság van: Angliában, Belgiumban, Hollandiában stb.”³⁶ A parlamentarizmushoz kapcsolódó illúziók, a nácizmus elleni védekezés eszközeinek félreismerése s nem a királyság intézménye iránti lelkesedés húzódik meg a legitímistákkal való együttműködésük, Ausztria és Magyarország minél szorosabb kapcsolatainak megteremtésére irányuló követeléseik mögött. (Ausztria és Magyarország együttesen hatékonyabb gátja lehetne a náci Anschluss-program megvalósításának.) De kifejezése egyben annak az ellenérzésnek is, amellyel a liberális ellenzék a diktatúrák jelenségeket Magyarországon is fogadta.

Egész koncepciójukból természetesen következett, s ezt az események is megerősítették, hogy a 20-as, 30-as években a polgári jogrendet és parlamentarizmust már nemcsak a baloldali tömegmozgalmak, de a szélsőséges jobboldali törekvések irányából is veszélyeztetve látták. „Ma a szélső jobboldali mozgalom éppoly veszedelmes, amilyen veszedelmes volt 1918-ban a baloldali” — írták. Éppen ezért hazai és nemzetközi vonatkozásban egyaránt bírálták azokat, akik a jobboldalról fenyegető veszedelmet nem ismerték fel és nem tettek ellene semmit.³⁷

Az említett tényezők mellett, ha kisebb mértékben is, de a nyugati nagyhatalmak, Franciaország és Anglia politikáját szintén bevonták a felelősöknek ama körébe, akik segítették a nácizmust, megkönnyítették megszilárdulását. A nyugati demokráciák szerintük „szörnű árulást” követtek el a weimari köztársasággal szemben, amikor hagyták azt elbukni.³⁸ Még kevésbé tartották érhetőnek és megbocsáthatónak, hogy átengedték Hitlernek Ausztriát. Bírálataukból kijutott Mussolininek is az Anschluss terén megváltoztatott álláspontjáiért. Az engedékenységnak ezt a politikáját nemcsak azért tartották elhibáztattnak, mert Ausztria függetlenségének megszűnésével járt, hanem legalább ennyire azért, mert utat nyitott Németország előtt.³⁹

Saját álláspontjukat annál inkább igazoltak, helyesnek érezték, mert már 1930-tól kezdve ismét és ismét kifejtették, hogy a náci propaganda egyik leghatásosabb eszköze, egyben Európát s Magyarországot közvetlenül fenyegető veszedelme a nacionalizmus. Hitler még messze állt a hatalomtól, amikor rámu-

³⁵ Esti Kurír, 1937. jan. 20. Bolsevizmus és demokrácia. A cikk Mussolininek a demokrácia korszerűtlenségére vonatkozó megállapításait bírálta s annak ellenkezőjét bizonygatta.

³⁶ Esti Kurír, 1937. máj. 1. Riport *Apponyi György* előadásáról, amelyet az Országos Kaszinóban tartott.

³⁷ Esti Kurír, 1937. febr. 5. Törvény. Újság, 1937. márc. 2. Politikai élet. Az idézet innen való.

³⁸ Újság, 1933. ápr. 30. Nyöszörgő demokráciák, *Fabián Béla* cikke. Uo. 1933. szept. 2. Bécs. Esti Kurír, 1933. aug. 29. Tessék függetlennek lenni.

³⁹ Esti Kurír, 1938. febr. 17. Komoly órák. Uo. febr. 22. A történelmi esemény. *Apponyi György* cikke. Uo. febr. 26. Schuschnigg beszéde. Újság, 1938. febr. 23. Farkasszemét nézve.

tattak, hogy a náciizmus és a német nacionalizmus együttesen, szövetségben lép fel; hogy a német nacionalizmus kihívás Franciaország s az egész európai rend ellen.⁴⁰ A náci nacionalizmusa agresszív, háborús nacionalizmus, nyílt háborús fenyegetés, amellyel idejekorán szembe kell szállni: „... amikor a háború már úgy él a lelkekben, mint a legförtelmesebb bűn, a hitleristák szembeszállnak az egész emberiség erkölcsi érzületével és akarják a bűnt, követelik a háborút... Valahol meg kellene hát ácsolni egy olyan vádlottak padját, amelyre leültetnék azokat, akik az emberiség ellen akarnak vétkezni. Ez volna az első komoly lépés a békenyilatkozatok realizálására.”⁴¹

Azt, hogy a nacionalizmus tartalmában, jellegében változás, mégpedig ilyen változás ment végbe, minden más tényezőt figyelmen kívül hagyva, egyedül és elsősorban a náci mozgalomnak tulajdonították. A náci tették olyanná a nacionalizmust, hogy az többé „nem nemzeti önimádat, mint a liberális időben, hanem hadjárat a többi nemzet ellen gazdaságilag, kultúráilag és most már fajlag”.⁴² Nemcsak abban láttak súlyos veszélyt, hogy a náci nacionalizmusa expanszív, erőszakos, terjeszkedő nacionalizmus, hanem szükségszerűen abban is, hogy ennek a terjeszkedésnek iránya, mint 1931-ben rámutattak, Kelet felé mutat, s a legközvetlenebbül fenyegeti Magyarországot. „Ezért a nemzeti létkérdés szempontjából ránk nézve csak egy veszedelem lehet, ez a germán expanszió.”⁴³

Mérlegelve annak lehetőségét, mit jelentene Magyarország számára, ha a német politikához csatlakoznék, illetve, ha ezzel szembefordulna, arra a következtetésre jutnak, hogy Magyarország „Németország támogatójaként jelentéktelen, mint aki a lovasszekeket hátul tölja, (viszont) mint gát a német áramlattal szemben, egyike lehet a legjelentékenyebb tényezőknek”.⁴⁴ Nemcsak a liberalizmus elvei, a polgári demokrácia védelme alapján és érveivel, hanem a nemzeti aggodalom felkeltésével, a függetenség érdekeire appellálva is igyekeztek befolyásolni a közvéleményt a náci megítélésében.

Veszedelmesnek látták a német nacionalizmust még a magyar revízió oldaláról is. A liberálisok Trianon hibáinak korrekcióját maguk is szükségesnek látták. Ezt azonban csupán békés eszközökkel tartották elérhetőnek, mégpedig olyan módon, hogy azok a nagyhatalmak, amelyek 1919—1920-ban a békeszerződés feltételeit diktálták, maguk hoznak majd intézkedéseket a magyar nemzeti érdekeken elkövetett sérelmek korrigálására. Háborús, erőszakos eszakközzel, s főként Hitler kezéből, semmiképpen nem kívánták Trianon revízióját.⁴⁵

A német revíziós törekvéseket s az azokhoz való csatlakozást több szempontból károsnak, veszedelmesnek tekintették. A német revízió a keleti irányú

⁴⁰ Újság, 1930. szept. 16. A német választások.

⁴¹ Újság, 1931. jan. 8. Háború egy film ellen. Ld. még: Uo. jan. 9. Bécsben betiltották a Remarque-film előadását.

⁴² Újság, 1933. jún. 15. A ledöntött oltár. *Kóbor Tamás* cikke.

⁴³ Újság, 1931. máj. 5. A kelet-európai helyzet. (Az idézet innen való.) Uo. máj. 9. Rovás. — A liberálisok hagyományosan hirdették nézeteit a magyar külpolitika egyedül lehetséges és a nemzeti érdekeket egyedül szolgáló vonaláról, vagyis a nyugati orientációról, ez csak megszilárdítja.

⁴⁴ Újság, 1933. máj. 12. Rovás. A német terjeszkedéstől való félelem motiválja a liberálisok nagy részének az osztrák—magyar közlekedésről, sőt, a restaurációról ezidőben kibontakozó nézeteit, valamint határozott állásfoglalását Ausztria függetlensége mellett.

⁴⁵ Amikor Csehszlovákiától visszacsatolnak bizonyos területeket, a liberális sajtó, elsősorban a nyugati nagyhatalmak, Mussolini szerepét emeli ki, a döntést nekik tulajdonítja, s Hitler éppen csak említést kap. Ez persze már nem volt más, mint az önbecsapás egy formája. Ld.: Esti Kurír, 1938. szept. 17. Magyar Kérdés. Uo. szept. 18. Lelkiismeretek ébredése. Újság, 1938. szept. 20. Anglia és Franciaország feladta Csehszlovákia területi integritását és Rovás c. cikkek.

terjeszkedés visszaállítására is irányul, bár Hitler 1933-ban még nem állt elő valamennyi követelésével, hanem csupán „oroszlánkörmeit” mutatta meg. A liberálisok számára azonban már az is eleget mondott.⁴⁶ Nem volt kétségük afelől, hogy Németország Magyarországot is a maga politikájához kívánja láncolni. Ez pedig egyéb súlyos következményei mellett azzal is jár majd, hogy „juttat nekünk abból az ódiumból, mely világszerte reá hárul”.⁴⁷ Ezért még a revíziós magyar politikának is csak egy feladata lehet: „Minden erejével gondoskodni arról, hogy Magyarországot ne azonosítsák Németországgal, s a trianoni békeszerződés ügyét ne azonosítsák a versaillesi békeszerződéssel”.⁴⁸

A német nacionalizmus, „a pángermán Hitler-birodalom” politikája „imperialista politika”, amelynek „nemzetmegsemmisítő törekvései” vannak, léteben fenyegeti Ausztriát, valamint Magyarországot. Ilyen módon a nemzeti érdekeket szolgáló politika azt követeli, hogy a kormányzat Németországgal szemben „öncélú magyar külpolitikát” folytasson.⁴⁹

A liberálisok tagadták, hogy Hitler rendszere a magántulajdonon alapuló társadalmi rend önvédelme lenne, hogy annak a válságon való túljutását eredményesen szolgálhatná. Meggyőződésük szerint a tőkés magántulajdon rendjének a világ bármely táján csak egyetlen formáció felelhet meg, mégpedig „a XIX. és XX. század szellemi és jogi vívmányait” megőrző rendszer. Ott, ahol „szuronyok önkénye” adja a hatalom alapját, s gyakorlása is erre épül, márpedig ilyennek tekintették a hitleri rendszert, ott, felfogásuk szerint, maga a magántulajdon is veszélybe kerül.⁵⁰ A náci mozgalmat „osztályuralmi törekvésekkel” vádolták. Ez fogalomrendszerükben az elitelésnek, megbélyegzésnek a lehető legerősebb formája volt, amelyet éppen így alkalmaztak a szovjet rendszerrel, a Szovjetunióval szemben. A náci az egyenlő jogok, egyenlő elbánás elve helyett „demagógiát”, s egyben a „jobb(aldali) szélsőség monopolisztikus helyzetét” kívánják megteremteni, — míg más oldalról a szovjet rendszert a „baloldali szélsőség” érdekében kifejtett hasonló tevékenysége miatt ítélték el.⁵¹ A nemzeti szocializmust épp úgy a fennálló polgári rend elleni támadásnak tekintették, mint a kommunizmust.⁵²

A liberális ellenzék nem tagadta, sőt, sok esetben kifejtette, hogy a polgári rend válságba jutott, nemcsak gazdasági, hanem politikai téren is. A válságból való kivezető utat azonban nem a különböző diktatúrákban, hanem egyedül a „demokráciában”, annak intézményeiben keresték.⁵³

Ha egyáltalán elismerték, hogy van valamiféle programja a náci mozgalomnak, mert szerintük egy politikai irányzat célkitűzéseinek alkotó, pozitív elemeket kell tartalmaznia s ezek az adott esetben hiányzanak, akkor ezt a következőkben összegezték: „antiszemitizmus, a demokrácia és a parlamentarizmus táma-

⁴⁶ Újság, 1933. jún. 18. Rovás és egyéb cikkek. Ezek riadt hangját bizonyára befolyásolta, hogy Gömbös ez időben járt Berlinben. Ez az út a liberálisokat nemcsak külpolitikai, hanem belpolitikai szempontból is rendkívüli mértékben aggasztotta.

⁴⁷ Újság, 1933. jún. 20. Gömbös útja.

⁴⁸ Esti Kurír, 1933. aug. 1. Trianon és Versailles. Ld. még: Uo. aug. 17. Egység. Újság, 1933. aug. 27. Arcok a politikából.

⁴⁹ Esti Kurír, 1933. júl. 1. Magyar külpolitika. *Fenyő Miksa* cikke, Uo. júl. 12. Riport Rassay Károly szegedi beszédéről. Újság, 1933. máj. 18. Berlini címre. *Márai Sándor* cikke.

⁵⁰ Esti Kurír, 1933. márc. 12. Nincs megállás. Uo. máj. 12. Végállomás: Moszkva.

⁵¹ Újság, 1932. júl. 23. Tanulságok.

⁵² Újság, 1933. márc. 1. A berlini tűz.

⁵³ Parlamenti Napló, 1922—1927. XLII. köt. 108. 1. Nagy Vince szavai. Újság, 1933. ápr. 16. A demokrácia ereje. *Vázsonyi János* cikke.

dása”.⁵⁴ Amit még ezen túl tartalmaz, az „részben képtelen s a huszadik században kivihetetlen erőszak és dúlás, részben tele képtelennél képtelenebb ellentmondásokkal. Tőkeellenes, holott a nagykapitalisták pénze és befolyása növelte nagyra a hitlerizmust, de antiszociális is, mert esküdt ellensége a szocialistáknak és minden demokráciának.”⁵⁵

A nemzeti szocializmus gazdasági, politikai, jogi téren egyaránt a polgári rendet kívánja megdönteni, produktumait megsemmisíteni, fejtegetik a liberálisok, s éppen ezért a társadalom egészét, minden osztályt, réteget, politikai és vallási irányt létében támadnak. A náci mozgalom nemcsak a polgárság, a polgári demokrácia érdekeit fenyegeti közvetlenül, hangoztatták, hanem mivel „felforgató tendenciákkal” van tele, s mert „az iparbárok” pénzelik, legalább ilyen mértékben irányul a munkásosztály gazdasági és szociális elnyomására.⁵⁶

A fenyegetettek körét azonban tovább és tovább bővítették. A nácik politikája le fog sújtani a kisiparra, a kiskereskedelemre, a családi háztulajdonosra, a tisztviselőre is. Sőt, nyomatékosan figyelmeztetnek: tévedés azt hinni, hogy „a szocializálási lángtenger” nem önti majd el a nagybirtokot, hanem megkíméli azt.⁵⁷

Már Hitler hatalomrajutása előtt, azt követően pedig különösen élesen mutatnak rá arra, hogy a nácik uralma a jogrend felszámolására vezet. A liberálisok számára ugyan kívánatos volt a németországi kommunista mozgalom letörése, mégis nagy aggodalommal látták, hogy a „kommunisták leverésének jelszava máris jogrenden kívüli állapotokat okozott”, hogy megszűntek a szabadságjogok, terror kíséri Hitler győzelmét.⁵⁸ Úgy érezték, a kivételes állapotok nem is kivételesek: „Az egész kivételes állapot sok tekintetben hasonlít ahhoz a normális állapothoz, melyet a nemzeti szocialisták, ha teljesen szívük szerint cselekedhetnek, megteremtettek volna...” Hitler intézkedései arra vallanak, írják, hogy a nácik szerint „aki nem nemzeti szocialista, az mind bolsevista”.⁵⁹

A nácik teremtette „rendet” a „rémmuralom rendjének” nevezték,⁶⁰ a harmadik birodalmat pedig egypártrendszerre épülő diktatúrának tekintették, amely likvidálja politikai ellenzékét, megfosztja értelmétől és funkciójától a parlamentet, megszünteti a politikai szabadságjogokat, de a lelkiismereti és vallásszabadságot is. Amikor mindezt helyesen tárják fel, s próbálják mindinkább elriasztóvá tenni a nácik törekvéseit, egyidejűleg arra is rámutatnak viszont, hogy ugyanilyen módszereket alkalmaznak „a baloldali diktatúrák” is.⁶¹

Növekvő aggodalommal állapítják meg, hogy a náci párt egyre nagyobb szerephez jut az államban, mindinkább maga alá rendeli a hatalom gyakorlásának szerveit s végül az államot önmagával azonosítja.⁶²

⁵⁴ OL K. 510. 17. köt. 184. I. Rassay szavai az egyesített parlamenti bizottságok 1939. jan. 24-i ülésén.

⁵⁵ Újság, 1932. aug. 2. A megoldatlan talány.

⁵⁶ Újság, 1932. júl. 22. A német szfinszk.

⁵⁷ Esti Kurír, 1933. máj. 12. Végállomás: Moszkva. A nemzeti szocializmust, mint a nagy vagyonok ellenségét jellemzi akkor is a lap, amikor Festetich grófot támadja: Uo. 1933. szept. 3. Csak rajta!

⁵⁸ Újság, 1933. márc. 1. A berlini tűz, valamint a Felfüggesztették Németországban a személyes szabadságjogokat c. cikkek.

⁵⁹ Újság, 1933. márc. 2. Rendkívüliség vagy rendszer?

⁶⁰ Esti Kurír, 1933. márc. 4. Hitler rendje.

⁶¹ Újság, 1933. nov. 14. A zászlóbontás, és Rovás. Uo. dec. 14. Gondolkodás nélkül. Uo. 1934. jan. 16. Sátoraljaújhely c. cikkek.

⁶² Esti Kurír, 1935. szept. 11. Rassay Károly nyilatkozata. — E megfigyelésnek, párosulva a szovjet rendszerről kialakított nézetükkel, nagy szerepe van a gömbösi pártépítő kísérlet ellen

Végső konklúziójuk az volt, hogy „abból a vízőzönből”, amelyet a nácik győzelme zúdított a német társadalomra, egyetlen réteg vagy osztály, egyetlen politikai irányzat sem kerülhet ki „szárazon”. Végül a tőke, a nagybirtok, a zsidóság, a kiségzisztenciák, de még a keresztény egyházak sem kerülhetik el sorsukat. Ezt a megállapításukat általánosították minden olyan országra, ahol a náciké-hoz hasonló jellegű hatalom alakul ki.⁶³

A liberális ellenzék a nácik faji politikájában összesítve látta egy ország gazdasági, társadalmi, politikai és jogrendje, a humanizmus, az emberi méltóság, a kultúra minden eredménye és alkotása elleni támadást. Azt bizonyítgatni, hogy elutasították, támadták az antiszemitizmust, nem szükséges. Azt viszont érdemes jelezni, hogy miben látták az antiszemitizmus funkcióját, hogyan próbálták megértetni, hogy a politikai antiszemitizmus, mint kormányzati politika, végső fokon nemcsak a zsidóságot érinti.

Mindenekelőtt arra világítottak rá, hogy az antiszemitizmus mindig politikai érdekeket szolgált, tartalma koronként változott.⁶⁴ Így a 30-as években — Rassay szerint — „az antiszemitizmus a német imperializmus eszköze”.⁶⁵ Nem érzelmekről, mítoszokról van tehát szó, hanem céltudatosan használt politikai eszközről. Ennek következtében a hitlerizmus nemcsak a zsidóság, hanem „a szellem, a bérmunkás, a kereskedő” számára is gettókat épít.⁶⁶

Egyértelműen és világosan, számolhatatlanul sok alkalommal rögzítették, hogy a liberalizmus elvi alapon áll szemben az antiszemitizmussal, s a liberálisok nem azért küzdenek ellene, mert filoszemiták, „hanem azért, mert minden megkülönböztetés nélkül az egész társadalomnak és minden felekezetnek” egyenlő mértékben kívánják a szabadságjogokat.⁶⁷ Márpedig a politikai antiszemitizmus a törvényben rögzített jogegyenlőséget, az állam rendjét aknázza alá. Nemcsak a közvetlenül megtámadottaknak, hanem magának az államnak is elsőrendű érdeke ezért, hogy fellépjen ellene, mert önmagát csak így védheti meg.⁶⁸ A hazai zsidótörvények ellen harcolva szintén érveltek azzal, hogy „az oszthatatlan, egységes magyar nemzetnek törvényben megállapított jogát” számolják fel megszavazásukkal.⁶⁹ A jog védelmében emelték szót már kezdettől fogva a Németországban hozott megkülönböztető intézkedések ellen, s mivel azok egy része magyar állampolgárokat is sújtott, sürgettek határozott fellépést a magyar kormányzat részéről.⁷⁰

A nácik faji politikáját katasztrofálisnak tartották a német, de az egyetemes emberi kultúra szempontjából is. Nemcsak „zsidó kérdéstről van itt szó,

intézett támadásaikban. — A fasiszta párt és állam viszonyával kapcsolatos ellentétekre, problémákra ld. pl. *Galeazzo Ciano: 1937—1938. Diario* (Bologna, 1948) az 1938-as évre vonatkozó bejegyzéseit a 276. stb. oldalakon.

⁶³ Esti Kurír, 1937. ápr. 8., 11., Apponyi György és Pethő Sándor vitája. Újság, 1937. márc. 25. A pápa és a magyar szélsőségesek.

⁶⁴ „Németországban győzött a nemzeti szocializmus — írta Zsolt Béla — és jött a Gömbös-rezsim, a reformnemzedék s a népi és faji mítosz, amely máról holnapra áttolta a zsidó bűnök súlypontját az antikapitalista forradalomért való felelősségről a kapitalizmus visszaéléseiért való felelősségre.” Újság, 1937. márc. 7. „Zsidó nagytőke”.

⁶⁵ OL. K. 510. 17. köt. 184. l. Az egyesített parlamenti bizottságok 1939. jan. 24-i ülése.

⁶⁶ Újság, 1933. ápr. 16. A demokrácia ereje. *Vázsonyi János* cikke.

⁶⁷ Újság, 1935. jún. 9. Az ellenméreg. *Rupert Rezső* cikke.

⁶⁸ Újság, 1934. márc. 24. Zsidókérdés. *Kóbor Tamás* cikke.

⁶⁹ OL. K. 510. 17. köt. 326. l. Bródy Ernő szavai az egyesített parlamenti bizottságok 1939. jan. 27-i ülésén.

⁷⁰ Pl. a német filmrendelet kapcsán: Újság, 1932. júl. 31. Ajándék Németországnak. *Márai Sándor* cikke.

nem kizárólag a németországi megbélyegzettek ügyéről” — írták —, hanem egyben az egész emberiségről. És nem csak a veszteségek, hanem a szegényen és a felelősség miatt is, mert „Hitler nem magától jött, hanem — jöhetett”.⁷¹

A liberálisok két Németországot láttak: az egyik mögött nagy történelmi, kulturális múlt és örökség áll. Ez a Németország most az üldözöttek sorsára, a vádlottak padjára került. A másikkal viszont, amelyet Hitler vezet, „nincs semmiféle kultúrközlőnc a nyakán, elfogulatlanul szellemellenes és Európa-ellenes s élesre fent bicska van a kezében”.⁷² Tehát „úgy érezzük, ha hívei akarunk maradni a történelmi Németországnak, szembe kell kerülnünk a hitleri Németországgal”.⁷³ Síkraszállva az üldözött, emigrációba kényszerített tudósok, művészek mellett, azt hangoztatják, hogy a nácizmus barbárság, amellyel a „művelt emberiség” szembenáll s azt szeretnék elérni, hogy a magyar közvélemény ne rekessze ki magát a „művelt emberiség” köréből.⁷⁴ Ilyen jellegű aktivitásukat a nürnbergi törvények megjelenése, majd a hazai zsidótörvények meghozatala érthetően növeli.⁷⁵

3.

A 30-as évek elejétől kezdve, a nácik ellen hadakozva a liberális ellenzék ismét visszatér az olasz fasizmus kérdéseire. Mussolini rendszeréről ekkor alkotott véleményük egyetlen szempont, a harmadik birodalommal való összevetés alapján alakult ki. Ez az összevetés praekoncipiált s az a funkciója, hogy a nácizmust az olasz fasizmussal szemben is elmarasztalja. A hitlerizmus megbélyegzésének egyébként helyesen kitűzött célja bizonyos mértékig torz prizmán látatja, némileg megszívíti az olasz viszonyokat. Ennek ellenére az a kísérletük, hogy a szélsőjobboldali diktatúrák sajátos vonásait, a közöttük levő különbségeket feltárják, helyes volt és sok kérdésben vezetett ma is elfogadható megállapításokhoz.

A liberálisok alaptétele az volt, hogy a két rendszert határozottan meg kell különböztetni egymástól. Ennek szembeszökő módja az volt, hogy a liberális sajtó, a liberális ellenzék politikai vezetői következetesen olasz fasizmusról és német nácizmusról beszélnek. Meggyőződésük szerint a két rendszer oly mértékben eltér egymástól, hogy azonos névvel illetni őket nem lehet, s tiltakoztak minden olyan kísérlet ellen, amely őket rokonítani, a német náci mozgalmat az olasz fasizmus követőjeként, folytatójaként akarja beállítani.⁷⁶

Alapvető különbséget láttak a két rendszer funkciójában, jellegét meghatározó módszereiben: „A Mussolini ereje és elszántsága mentőakció volt oly értelemben — írják —, hogy demokratikus jellegű közösséget teremtett, távol minden osztály-, faji és felekezeti tendencia nélkül.” (Sic) Ezzel szemben Hitler

⁷¹ Újság, 1933. ápr. 2. A bukottak védelmében. *Márai Sándor* cikke. A sárga folt „a legjobb európai érdemrend”-dé vált — írta.

⁷² Újság, 1936. ápr. 17. Adolf és a bicska. *Márai Sándor* cikke.

⁷³ Újság, 1933. márc. 22. A harmadik birodalom.

⁷⁴ *Esti Kurír*, 1933. ápr. 12. Wolff és Wolff. Uo. ápr. 14. Einsteinnek Franciaország adott katedrát. Újság, 1933. máj. 11. A német máglya. Uo. jún. 11. A toll a husáng ellen. *Zsolt Béla* cikke. Uo. aug. 12. A zsidókérdés az angol alsóházban.

⁷⁵ Mint érdekességet említem meg, hogy rendszeresen tudósította az újságot Hans Haabe, akinek számos cikke ismertette annak az Evianban székelő bizottságnak a tevékenységét és nehézségeit, amely az üldözött zsidóság megmentésére alakult. Ld. pl. Újság, 1938. júl. 6., 10. stb. H. Haabe „A küldetés” c. könyve magyarul is megjelent.

⁷⁶ Újság, 1932. aug. 17. Állarc nélkül. Uo. 1933. jún. 24. Rovás.

„nem egységesíteni s demokratizálni akarná a német birodalmat, hanem szét-tördelni osztály-, faji és felekezeti megkülönböztetésekkel. Kisajátítani, elkobozni, kikergetni, kivételes elbánásokat statuálni. . . ez mégis csak ég és föld különbség a Mussolini és a Hitler politikája között.”⁷⁷

A 20-as évek második felében még voltak hangok a liberálisok körében, amelyek Mussolini rendszerét nemcsak diktatúrának, hanem a diktatúra általuk legrosszabbnak ítélt formájának tekintették. Hitler győzelme után viszont még szórványosan sem jelentkezik többé hasonló megállapítás. Ettől kezdve csupán a náci és a szovjet rendszerben látnak azonos vonásokat. „Olaszországban a bolsevista veszélyt háritotta el Mussolini — írták —, Hitler maga akar a bolsevizmusnak valami torz formájában megvalósítani valamit . . .”⁷⁸

Rendkívül nagy súllyal esett latba mérlegelésük során az a tény, hogy az olasz fasizmus rendszerében a 30-as évek végéig a faji megkülönböztetés nem érvényesült és később sem volt hasonlítható a Németországban alkalmazott módszerekhez. Ezt rendkívül fontosnak tartják, s nagy nyomatékkal emelik ki minden esetben. Az olaszországi viszonyokat annyira kedvezőeknek ítélik a németországi háttér előtt, hogy ebből a szempontból a két rendszer politikájának összehasonlítását is szinte lehetetlennek, sőt, joggalannak tekintik.⁷⁹ A hazai első zsidótörvény ellen harcolva a liberális ellenzék még Olaszországra is hivatkozott, mint ahol nincs zsidókérdés és törvényesített megkülönböztetés a polgárok között.⁸⁰ Csak a kormányzati intézkedéseket nézve, a liberálisok arra nem fordítottak figyelmet, hogy maga a probléma a német, az olasz és a magyar társadalom szerkezetében, politikai viszonyaiban rejlő különbségek miatt más-más súllyal és formában jelentkezik.

A faji politika terén mutatkozó különbséget azzal is összekapcsolják, amit egyébként a két rendszer általános megítélése szempontjából igen sok összefüggésben helyesen emelnek ki, hogy az olasz fasizmus és a német náciizmus agresszivitásban, expanzivitásban rendkívül nagy különbséget mutat. Az olasz fasizmus sem a bel-, sem a külpolitikában nem olyan erőszakos, nem olyan fenyegető, mint a német náciizmus. Röviden ezt úgy foglalták össze, hogy az olasz fasizmus megmaradt „a maga portáján”: sem erőszakos úton, sem beszivárgó agitátorok révén nem kívánta más országra kiterjeszteni a maga nézeteit, politikai módszereit, míg viszont a németek szüntelenül ezt teszik.⁸¹ Az olasz fasiszta kormány „soha nem gondolta, hogy barátság és kiszolgáltatottság szinonim fogalmak”.⁸²

Mindebből következően, s ez a liberálisok számára szintén igen fontos volt, az olasz nacionalizmusnak nem voltak Magyarországot fenyegető aspirációi. (Egyéb irányokban megmutatkozó étvágyával viszont nem foglalkoztak.) Az olasz fasizmus külpolitikáját azonban nemesak ezért tartják kedvezőbbnek,

⁷⁷ Újság, 1932. aug. 17. Állarc nélkül.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Újság, 1943. márc. 24. Zsidókérdés. *Kóbor Tamás* cikke. Uo. 1936. márc. 31. Róma után Uo. 1938. máj. 4. A római látogatás. — Részletesen foglalkoztak azzal is, hogy az abesszin háborúban olasz oldalon zsidó tábornok is szerepelt.

⁸⁰ Ld.: *Esti Kurír* közleményei 1938 szeptembertől, valamint OL K. 510. 17. köt. 184. l. *Rassay* szavai 1939. jan. 24-én. 1938 augusztusában megtiltották külföldi zsidók beiratkozását olasz iskolákba, szeptemberben pedig zsidók letelepedését az olasz királyság területén, decemberben korlátozták az Olaszországban élő zsidóság polgári és házassági jogait. Ezek az intézkedések a Fasiszta Nagytanácsban is vitákat váltottak ki. Ld.: *Galeazzo Ciano*: i. m. 62., 137., 210., 216., 217., 270., 287., 289. és 291. l.

⁸¹ Újság, 1933. jún. 24. Rovás.

⁸² Újság, 1938. júl. 16. Itália. *Fenyő Miksa* cikke.

hanem azért is, mert Mussolini éveken át opponálta Ausztria német bekebelezését. Ezt a liberálisok a demokratikus jogokat őrző, független Ausztria védelmének tekintették egyfelől, a magyar függetlenség és nemzeti érdekek támogatásának másfelől, amennyiben távoltartotta a náci Németországot Magyarország határaitól.⁸³ Értékelésüket mindezekén túl befolyásolta még a nyugati nagyhatalmak magatartása. A nyugati, főként francia orientációra hangolt liberális ellenzék, látva a nyugati hatalmak közeledését Mussolinihez, egyenesen arra gondolt, hogy a magyar politikának sikerül „Rómán át eljutni Párizsba”. Ezen túl rokonszenves volt számukra ez a politikai kombináció azért is, mert a közeledésben kifejezetten a náci Németország ellen irányuló akciót láttak.⁸⁴ Mindezek ellenére nem Mussolini érdemeivel, nem a fasiszta rendszer sikerével és elismerésével magyarázzák Anglia és Franciaország politikai lépéseit, hanem azzal a kényszerhelyzettel, amelybe az érintett országokat Hitler megjelenése juttatta.⁸⁵

A német nácizmus és az olasz fasizmus valóságos különbségeit sok ponton jól látták meg a liberálisok és a két rendszert igen sok kérdésben reális alapon, helyesen bírálták. Hitler árnyéka azonban nem sötét foltot, hanem éppen ellenkezőleg, némiképpen rózsaszín fényt vetett Mussolinira és rendszerére abból a nézőpontból, ahonnan azokat a liberális ellenzék vizsgálta. Az optikai csalódástól, amelytől a kormányt és a hazai szélső jobboldalt óvni igyekeztek, sokszor önmagukat sem tudták megóvni. Ez tükröződik abban, ahogyan a liberális sajtó Mussolini tíz esztendő uralmát mérlegeli: kormányzatát kifejezetten pozitív hangvétellel kommentálja, az ország gazdasági és szociális eredményeit emeli ki. Nem esik szó a politikai viszonyokról, a parlamentből kiszorított, föld alá kényszerített ellenzék sorsáról. Sőt, bírálják és hibáztatják a hazai szociáldemokráciát, amely, bár látta a tényleges különbséget az olasz fasizmus és a német nácizmus között, Hitlerrel félve és ellene harcolva sem volt hajlandó felmenteni Mussolinit és rendszerét.⁸⁶

A fasizmus és nácizmus összevetésében a liberális ellenzék sajátosan keverte a tényleges különbségeket a valóság eltorzításával és téves megállapításokkal. Összevetése nem terjedt ki minden kérdésre, hanem míg egyeseknek (zsidó kérdés, a rendszer expanzivitása, nacionalizmus) döntő jelentőséget tulajdonított, másokat (a rendszert támogató erők, tömegbázis stb.) mellőzött. Olasz vonatkozásban például nem merült fel sem a finánctóke, a kormányzat, illetve a király felelőssége Mussolini hatalomra kerülésében, sem a különböző társadalmi osztályok, köztük a polgári rétegek magatartása. Értékelése a napi politikai harc ritmusa szerint változott, s nemcsak a németországi, hanem a nyugat-európai és a hazai fejlemények is motíválták.

Az összevetés eleve a különbségtevés érdekében történt. A hasonló, vagy az azonos jelenségeket, a két rendszer jellegét egyaránt meghatározó gazdasági és politikai tényezőket nem keresték, nem vizsgálták.

*

⁸³ Újság, 1934. aug. 4. Magyar külpolitika. *Fenyő Miksa* cikke. *Esti Kurír*, 1934. szept. 11. Olasz—magyar barátság.

⁸⁴ Újság, 1932. nov. 11. Rovás. Uo. nov. 9. Rovás. Uo. nov. 15. Rovás. Uo. nov. 17. Rovás. *Esti Kurír*, 1936. márc. 31. A nagy magyar ügy. Az idézet innen való.

⁸⁵ *Esti Kurír*, 1935. aug. 1. Optikai csalódás. Uo. 1936. márc. 31. A nagy magyar ügy.

⁸⁶ Újság, 1932. okt. 18. Rovás. Uo. okt. 21. Rovás.

Mai ismereteink birtokában is elfogultságnélkül állapíthatjuk meg, hogy liberális ellenzék képviselői mind az olasz fasizmus, mind a német náciizmus létrejöttének, jellegének, jelentőségének számos és nem lényegtelen tényezőjét ismerték fel helyesen. Nem vitatható az sem, hogy a hazai politikai közvélemény, a fasizmussal szembeforduló, vagy szembenálló hangulat erősítésében, formálásában — ha korlátozottan is — de megvolt a szerepe állásfoglalásuknak.

Éppen így szembevetünk azonban az is, hogy antifasizmusuknak gátat állított nemcsak eszmerendszerük, hanem társadalmi-gazdasági helyzetük meghatározottsága.

Ez az ellenzék lényegében véve a XIX. századi liberalizmus jelszavait (politikai szabadságjogok, politikai és jogegyenlőség, polgári parlamentarizmus stb.) állította szembe a XX. század olyan modern jelenségével, amilyen a fasizmus, a náciizmus volt. A liberális kis- és középpolgárság emelte fel tiltakozó szavát e rendszerek ellen — a polgári magántulajdon, a polgári jogrend védelmében. Nem maguk a jelszavak, hanem a körülmények okozták, hogy úgy tűnhettek: ezek a jelszavak korszerűek és haékonyak is lehetnek.

Eszmerendszerük és antifasizmusuk azonban korszerűtlennek és korlátozottnak bizonyult a valósággal szemben. Ez a legtisztábban a diktatúra fogalmának értelmezésében, abban a hamis azonosításban mutatkozott meg, amelyről a polgári parlamentarizmust likvidáló rendszerek megítélése kapcsán már szó volt. Felfogásuknak és magatartásuknak ez az alapvető s társadalmi helyzetük által megerősített sarkpontja lényegében véve kizárta a baloldalt, a kommunista mozgalmat az antifasizmus köréből, ennek következtében nem fogadhatta el azt partnerként a náciizmus elleni harcban, s a legkritikusabb időben sem tudott a realitások talajára helyezkedve politizálni. Mindezek következtében felismeréseik túlnyomólag elvi jelentőségűek maradtak s ott is korlátok közé szorítva, gyakorlati következményei pedig sajátos módon, de szükségszerűen éppen az aktív, cselekvő antifasizista akciók kibontakozását gátolták Magyarországon.

Ж. Л. НАДЬ

ФАШИЗМ, КАКИМ ЕГО ВИДЕЛА ВЕНГЕРСКАЯ ЛИБЕРАЛЬНАЯ ОППОЗИЦИЯ

Резюме

Изучая историю венгерской либеральной оппозиции между двумя мировыми войнами встал вопрос о том, что увидела либеральное крыло венгерской буржуазной оппозиции из явлений фашизма и каким образом оно реагировало на них. Автор стремился лишь к тому, чтобы группировать имеющийся материал в этом отношении и показать его читателю. Таким образом материал может дать новые данные к той дискуссии, которая ведется вокруг вопроса о сущности фашизма, о его оценке, относительно его проявлений в отдельных обществах — с одной стороны, а с другой — материал сможет осветить политический облик и характер либеральной оппозиции и в этом отношении. Особенно интересны проявления этой группы относительно фашизма потому, что она была постоянно под натиском нацистской политики и ее венгерских приверженцев по политическим, экономическим и иным причинам, а в 1940-х гг. даже к сама ее жизнь находилась в непосредственной опасности.

Статья делится на три части. Первая часть знакомит читателя с тем, как реагировала венгерская либеральная оппозиция на появление итальянского фашизма. Из материалов явствует, что она объясняла победу фашизма в Италии кризисными явлениями, и придерживались мнения, что итальянское правительство смогло препятствовать продвижению вперед, возможно даже победе левого крыла в Италии с помощью движения Муссолини. Итальянским происшествием, однако, они не придавали мирового значения и вплоть до 1924 г., до кризиса Маттеотти они и занимались относительно мало с фашизмом. Либеральная оппозиция хорошо оценила, что кризис Маттеотти является поворотным пунктом в истории итальянского фашизма, что образ разрешения кризиса означает продвижение

вправо всей системы. Вследствие этого за этим случаем оппозиция более критически относится к итальянским событиям, нежели раньше.

Более обширная вторая часть статьи показывает, как следила венгерская либеральная оппозиция начиная уже с 1930 г. за укреплением и нацистского движения в Германии, каким образом считает ответственными за это германский финансовый капитал, правительство, значительную часть буржуазных партий. Из материалов явствует, что либеральная оппозиция искала главную причину победы нацистов в тех условиях, которые были созданы мировым экономическим кризисом не только в области экономики, но также и политики. Либеральная оппозиция остро нападала на Гитлера и его движение вместе с их программой, уже до 1938 г., а вслед за тем еще более усилила свои нападки. Она отрицала, что фашизм может быть решением кризиса капиталистической системы, она выступала за буржуазный парламентаризм, за многопартийную систему, за политическое и правовое равенство, отвергала и нападал на антисемитизм, показала политическое содержание и цель последнего. Либеральная оппозиция считала с самого начала появление чистого движения опасностью европейского, более того, мирового масштабов, и считала его значение также всемирного масштаба.

Третья часть статьи показывает, как сопоставляла между собой венгерская либеральная оппозиция итальянский и немецкий фашистские системы, почему она считала невозможным называть немецкое-нацистское движение фашизмом.

В связи с этим статья занимается проблемами тоталитаристских режимов, с теми ложными стремлениями отождествления, с помощью которого либеральная оппозиция одинаково отвергала не только нацизм, но и советскую систему, одинаково отвергая оба — с базы, с платформы буржуазной демократии.

Статья устанавливает, что либеральная оппозиция во многих отношениях правильно оценивала обстоятельства, приведшие к победе фашизма, правильно нападала на его программу, но статья указывает также на те общественные ограниченности, вследствие которых анализ и оценки либеральной оппозиции остались все-таки неполными, и которые и привели к тому, что они вконец не смогли активно участвовать в антифашистском движении.

ZS. I. NAGY

LE FASCISME VU PAR L'OPPOSITION LIBÉRALE HONGROISE

Résumé

C'est au cours de l'étude de l'histoire de l'opposition libérale hongroise dans la période de l'entre-deux-guerres que s'est posée la question de savoir que voyait des phénomènes du fascisme l'aile libérale de l'opposition hongroise et quelle fut sa prise de position à leur égard. L'auteur de cet article se contente de grouper les documents y relatifs et de les présenter. Ainsi la matière s'avère-t-elle propre à fonder d'une part cette vaste discussion qui se poursuit en connexion avec le jugement du fascisme, son essence et sa présence au sein des différentes sociétés; d'autre part l'auteur de l'article désire jeter de la lumière sur la conception politique de cette opposition et sur le caractère de celle-ci. L'attitude qu'avait manifestée ce groupe à l'égard du fascisme se révèle être particulièrement intéressante du fait qu'en conséquences des raisons économiques, politiques et d'autre nature, il se vit au cours des années 1940, menacé jusqu'à son existence physique par la politique nazie et ses satellites.

L'article se divise en trois parties: la première se consacre à la prise de position de l'opposition libérale hongroise vis-à-vis de l'apparition du fascisme en Italie. Les documents sont éloquentes pour attester que sa victoire fut due aux phénomènes de crise qui suivirent la première guerre mondiale et on était d'avis que le gouvernement italien eut recours à l'aide de Mussolini, afin de mettre obstacle au renforcement et au triomphe éventuel de l'aile gauche. Cependant les événements déroulés en Italie ne revêtirent pas une importance à l'échelon mondial et jusqu'en 1924, année de la crise liée à Matteotti, ils n'avancèrent pas au premier plan de l'intérêt. Suivant le jugement fort adéquat de l'opposition libérale cette crise marqua un tournant dans l'histoire du fascisme italien, le mode de solution ayant représenté le déplacement à droite du régime. En conséquence, et à partir de cette période, la critique des libéraux devint plus vigoureuse pour commenter les événements d'Italie.

La deuxième partie plus volumineuse de l'article décrit comment l'opposition libérale hongroise suivait de 1930 le progrès du mouvement nazi en Allemagne, comment elle en posa la responsabilité du capital financier, du gouvernement et de la majorité des partis bourgeois allemands. Les documents font ressortir que l'opposition libérale fit remonter les raisons majeure

res du triomphe du nazisme aux conditions qui provoquèrent la crise économique mondiale non seulement sur le plan économique mais aussi dans le domaine de la politique. Dès avant 1933, et suivant cette année, l'opposition libérale ne cessait d'attaquer le mouvement d'Hitler et le programme de celui-ci. Elle fut catégorique à nier cette conception suivant laquelle le nazisme aurait pu porter solution à la crise du régime capitaliste; elle lutta pour un parlementarisme bourgeois, pour un régime comprenant plusieurs partis, pour l'égalité en droit politique, condamnait et attaquait l'antisémitisme, dont elle précisa le contenu et les objectifs. Dès le début, l'opposition libérale considérait le mouvement nazi comme un danger menaçant toute l'Europe, et même le monde entier, et l'envisageait comme un phénomène qui a de l'importance à l'échelon mondial.

La troisième partie de l'article est dédiée au problème de savoir comment l'opposition libérale rapportait le fascisme italien au nazisme allemand, pour quelle raison elle voyait entre eux une divergence qui exclut de nommer fascisme le mouvement des nazis.

Sous ces rapports l'article n'omet pas d'étudier les problèmes des régimes totalitaires, et cette fausse identification qui permit à l'opposition libérale de rejeter aussi bien le nazisme que le régime soviétique, les considérant, à partir d'une plate-forme bourgeoise, comme étant analogues.

L'article finit par affirmer que l'opposition libérale formait à maints égards un jugement précis sur les conditions qui avaient favorisé la victoire du fascisme, qu'elle attaquait son programme à partir d'une attitude juste; cependant l'auteur ne manque pas de souligner ces entraves socio-économiques qui firent que l'analyse et l'appréciation de l'opposition libérale restassent limitées, fait qui ne devait pas encourager la participation de ce groupe au mouvement anti-fasciste.